

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

УДК 330.59(477)

JEL: I32

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.25.2023.278407>

Когатько Ю. Л.

кандидат географічних наук, старший науковий співробітник
ORCID ID: 0000-0003-3392-9783

Полякова С. В.

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
ORCID ID: 0000-0003-4630-642X

*Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи
Національної академії наук України*

Kohatko Yurii, Poliakova Svitlana

*Ptukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

СОЦІАЛЬНЕ ВІДТОРГНЕННЯ ПЕНСІОНЕРІВ: ДОВОЄННИЙ СТАН ТА ЗМІНИ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ

SOCIAL EXCLUSION OF PENSIONERS: PRE-WAR SITUATION AND CHANGES AS A RESULT OF THE WAR

Стаття присвячена вивченню проблеми вимірювання та поширеності соціального відторгнення серед пенсіонерів в довоєнний період та змін, що відбулись під впливом війни. Оцінку рівня соціального відторгнення проведено за чотирима ключовими його видами: економічним, політичним, культурним та власне соціальним. Для кожного виду визначено відповідний перелік показників та джерела інформації. Проаналізовано рівень поширення ознак соціального відторгнення серед різних типів домогосподарств пенсіонерів. Показано, що до повномасштабного вторгнення росії кожен другий пенсіонер потерпав від трьох і більше ознак відторгнення, визначених за європейською методологією, а кожен третій – від чотирьох і більше, тобто від глибокої матеріальної депривації. Визначено зміни, які відбудуться у сприйнятті соціального відторгнення серед пенсіонерів що проживають на територіях, де не було активних бойових дій, на прифронтових та фронтових територіях, в окупації.

Ключові слова: соціальне відторгнення, вимірювання соціального відторгнення, пенсіонери, соціальне відторгнення пенсіонерів.

The article is devoted to the study of the problem of measurement and prevalence of social exclusion among pensioners in the pre-war period and the changes that took place under the influence of the war. The assessment of the level of social exclusion was carried out according to its four key types: economic, political, cultural and actually social. For each type, a corresponding list of indicators and sources of information is defined. The level of prevalence of signs of social exclusion among different types of pensioner households was analyzed. It was established that in the pre-war period, single pensioners suffered the most from various manifestations of economic exclusion. This applies to both food and the purchase of clothes, shoes, non-food items of basic necessity. It is shown that the level of material exclusion of pensioners, determined according to the European methodology, significantly exceeds the indicator for able-bodied persons. Before the full-scale invasion of Russia, every second pensioner suffered from three or more signs of exclusion, defined according to the European methodology, and every third suffered from four or more, that is, from deep material deprivation. Based on the forecast of the Institute of Demography and Social Research named after M.V. Ptukha of the National Academy of Sciences, it has been proven that the vast majority of elderly people will fall into the category of poor and excluded for economic reasons. It is shown that with the beginning of a full-scale invasion of Russia, damage and destruction of residential buildings, the problems of exclusion due to living conditions move to another level. For families whose homes were partially or completely destroyed, the problem is the availability of housing in general, and only then - about equipping it with certain amenities. Retired households have been proven to suffer the most from health care exclusion. With age, the need for medical services objectively increases, and the opportunities for obtaining them narrow. The scale of actual social exclusion due to the impossibility of receiving certain social services, feelings of insecurity and discomfort, problematic social environment, impossibility to maintain constant contacts, to communicate with friends, relatives, and family members was assessed. The level of cultural exclusion in the pre-war period and during the war is analyzed. The changes that will take place in the perception of social exclusion among pensioners living in the territories where there were no active hostilities, in the front-line and front-line territories, in the occupation, are determined.

Keywords: social exclusion, measurement of social exclusion, pensioners, social exclusion of pensioners.

Постановка проблеми. Соціальне відторгнення трактується як явище, при якому окремі люди або групи людей страждають від низки проблем: відсутності чи низького рівня доходу, поганих умов життя, неможливості отримувати життєво важливі послуги, брати участь у суспільному, культурному та політичному житті, а також спілкуватись з друзями та родичами. Відповідно вирізняють чотири основні види соціального відторгнення: 1) економічне (низькі доходи); 2) політичне; 3) культурне; 4) власне соціальне (соціальні послуги та соціальне оточення). Підходи до вимірювання рівня соціального відторгнення окремих груп населення чи громадян відрізняються в залежності від країни, проте є уніфіковані показники, що застосовуються в низці країн. Так, в усіх країнах Євросоюзу та в 11 країнах поза ЄС проводиться обстеження «Статистика доходів та умов життя в Європейському Союзі» (EU-SILC), на основі якого і визначаються рівні соціального відторгнення та групи населення чи окремі особи, які найбільше потерпають від різних його проявів. В Україні проводиться обстеження умов життя домогосподарств, в межах якого здійснюється опитування щодо наявності ознак бідності та позбавлень (всього 40 ознак). На базі цього опитування можна розрахувати окремі показники проявів соціального відторгнення в цілому по пенсіонерських домогосподарствах та в розрізі окремих їх типів. До початку повномасштабної війни в Україні проблема соціального відторгнення осіб пенсійного віку мала в основному економічне підґрунтя, майже не було регіональної диференціації, натомість важливе значення мав поселенський аспект: у місті чи в селі проживала сім'я. Нині пенсіонери є однією з найбільш вразливих категорій в усіх аспектах соціального відторгнення, змінились і його прояви, і рівні вразливості, а вирішальним став регіональний чинник. Тому вкрай важливо оцінити ці зміни, спрогнозувати можливі напрями посилення соціального відторгнення на різних типах територій: там, де не було активних бойових дій, в прифронтовій та зоні бойових дій, на окупованих територіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній і вітчизняній літературі накопичений багатий теоретичний матеріал з дослідження проблем рівня та якості життя, різних характеристик якості життя домогосподарств, в тому числі й соціального відторгнення. Основні методологічні підходи до дослідження бідності населення, нових проявів бідності та нерівності і їх вимірювання представлені в роботах Е. Лібанової. Комплексним вивченням основних профілів та ризиків бідності, чинників та проявів нерівності займається Л. Черненко. На міжнародному рівні важливими і цікавими є дослідження з цієї тематики співробітників Світового банку П. Зіхалі і М. А. Луго. При цьому всі дані дослідження переважно стосувалися населення країни загалом, менш детально в поділі на соціально-демографічні групи.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Відмічаючи безперечний здобуток вищезгаданих авторів, слід вказати на необхідність продовження наукових пошуків у даній тематичі, враховуючи специфіку існування України в часи війни, а також осіб пенсійного віку, як одну з найменш захищених верств населення.

Формулювання цілей статті. Метою написання статті є оцінка довоєнного стану основних проявів соціального відторгнення різних типів домогосподарств пенсіонерів та змін, що відбудуться внаслідок війни.

Виклад основного матеріалу. Економічне відторгнення означає, що в сім'ї недостатньо матеріальних ресурсів для задоволення найнеобхідніших потреб хоча б на мінімальному рівні, що дає змогу підтримувати нормальне функціонування організму та забезпечити прийнятні умови проживання. За даними опитування, проведеного у 2021 році, найгірша ситуація була серед пенсіонерів-одинаків: 13,2% вказали на те, що у них не вистачало коштів, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування, а 40% – для споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою через день. Серед пенсіонерських домогосподарств, що складаються з двох та більше осіб, таких було майже вдвічі менше [1].

Логічно, що в домогосподарствах з працездатних осіб фінансові можливості щодо забезпечення харчування на достатньому рівні є набагато кращими. Щодо домогосподарств, до складу яких входять особи і в працездатному, і в непрацездатному віці, то тут рівень економічного відторгнення є вищим порівняно з домогосподарствами тільки з пенсіонерів, очевидно через відсутність роботи, а отже, і доходу у працездатних членів сім'ї.

Подібна ситуація прослідковується і щодо достатності коштів для оновлення гардеробу та меблів в помешканні. Так, 40,5% одинаків пенсійного віку вказали, що позбавлені можливості хоча б один раз на п'ять років замінити одяг та взуття для холодної пори року, а кожен другий пенсіонер не зміг змінити меблі у випадку їх зношеності чи пошкодження. В пенсіонерських домогосподарствах з двох та більше осіб на проблеми щодо оновлення гардеробу вказали у кожному четвертому домогосподарстві, на неможливість придбання меблів – 40%. Для порівняння: серед домогосподарств, що складаються виключно з працездатних осіб, таких було 1,6% та 34,7% відповідно.

Щодо забезпеченості товарами тривалого користування (телевізорами, холодильниками, пральними машинами тощо), то за останні роки показники значно покращились по усіх типах домогосподарств. Проте на відміну від поширеності економічного відторгнення через недостатнє харчування, неможливість придбання одягу та взуття більшою мірою серед пенсіонерських домогосподарств, найбільше страждають від неможливості придбати необхідні товари одинаки працездатного віку. Очевидно, що в пенсіонерських домогосподарствах такі товари мають вже значний термін експлуатації, але все-таки вони краще забезпечені ними, ніж працездатне населення.

Від економічного відторгнення за ознакою неналежних житлових умов найбільше страждали одинаки пенсійного віку, адже, якщо у помешканні немає водогону, ванни або душі, туалету, то обладнати цими зручностями житло на одну пенсію фактично нереально. Також важко оплачувати житлово-комунальні послуги: третина одинаків-пенсіонерів вказала на неможливість підтримувати комфортну температуру в помешканні в холодну пору року. Субсидії, звичайно, покривають ліву частку витрат на ЖКП, проте не повною

мірою. Особливо це стосується сільських будинків, площа яких перевищує норми при нарахуванні субсидії. Проте із початком повномасштабного вторгнення росії, пошкодження та руйнування житлових будинків проблеми відчуження через житлові умови переходять в іншу площину. Для сімей, чий помешкання були частково або повністю зруйновані, проблема полягає у наявності житла взагалі, а вже потім – про обладнання його певними зручностями.

Найбільше пенсіонерські домогосподарства страждають від відторгнення, пов'язаного з охороною здоров'я. З віком потреба в медичних послугах об'єктивно зростає, а можливості щодо їх отримання звужуються. Хоча медицина в Україні фінансується за рахунок бюджетних коштів, велика частка послуг надається на платній основі. Також пенсіонери змушені оплачувати ліки: лише невеликий перелік препаратів надається окремим категоріям населення на безоплатній основі. Так, через недостатність коштів не могли отримати послуги лікаря у медичному закладі, здати аналізи, пройти обстеження 43% пенсіонерів-одинаків та 34% осіб, що проживають з іншими пенсіонерами (серед працездатних таких було 23,8% та 15,8% відповідно). Не змогли придбати лікарські засоби та медичне обладнання приблизно така ж частка пенсіонерів, пройти лікування в стаціонарі або прооперуватись не змогли 39% одинаків та кожен третій член пенсіонерського домогосподарства.

Щодо фінансових можливостей, то не могли собі дозволити неочікувані необхідні витрати 76,3% пенсіонерів-одинаків та 55,5% членів пенсіонерських домогосподарств з двох та більше осіб (серед працездатних одинаків таких 52,4%, домогосподарств осіб працездатного віку – 41,6%). З великими труднощами сплачували свої звичайні необхідні витрати 31,5% пенсіонерів-одинаків та 16% пенсіонерів, які проживають

не самотньо; порівняно легко та легко – 3,7% та 12,5% відповідно (рис. 1).

Рівень матеріального відторгнення пенсіонерів, визначений за європейською методологією, суттєво перевищує показник по працездатних особах. Так, кожен другий пенсіонер відповів, що він потерпав від трьох і більше ознак відторгнення, а кожен третій – від чотирьох і більше, тобто від глибокої матеріальної депривації. Серед працездатного населення показники становили 37,5% та 24,4% відповідно (рис. 2).

Серед домогосподарств з двох та більше осіб найгірша ситуація була там, де є працездатні та непрацездатні: третина опитаних вказали на наявність трьох та більше ознак відторгнення, а кожна п'ята особа зазначила, що відчуває глибоку матеріальну депривацію. По пенсіонерських домогосподарствах з двох та більше осіб 71% визначив наявність до двох ознак відторгнення, і 17,3% – чотири та більше.

Економічне відторгнення обумовлюється низькими доходами. В результаті виходу на пенсію людина втрачає вагомому частину доходів. Різниця між середніми заробітною платою та пенсією залишається доволі великою, що і спонукає осіб, які набувають права на пенсію, за можливості (як за станом здоров'я, так і за наявності відповідного робочого місця) продовжувати трудову діяльність. Проте така можливість і до війни була далеко не в усіх пенсіонерів, особливо в малих містах та сільській місцевості: пенсіонери та особи передпенсійного віку є першими у списках на звільнення при скороченні штатів, реорганізації підприємств.

В умовах війни всі ці проблеми будуть лише загострюватись, а рівень економічного відторгнення пенсіонерів зростатиме при будь-якому сценарії розвитку подій. Вже зараз частина пенсіонерів опинилась на межі виживання, це стосується передовсім окупованих

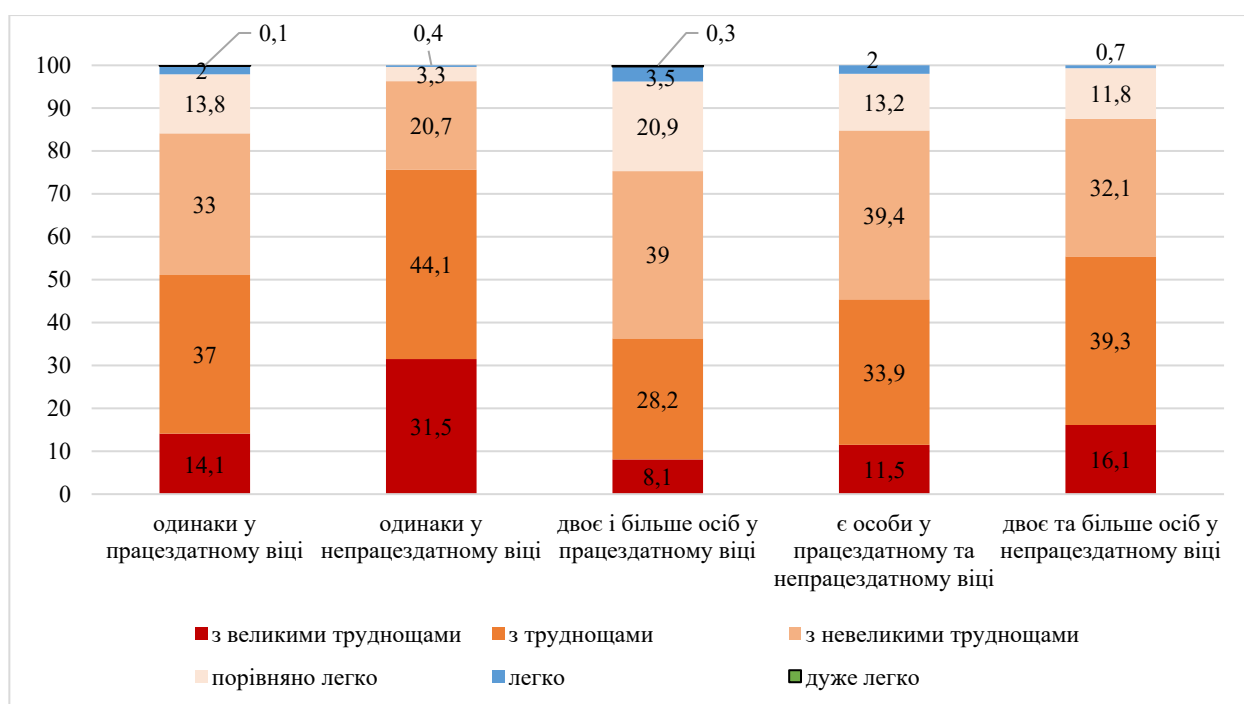

Рис. 1. Фінансові можливості домогосподарств щодо задоволення витрат, 2021 рік

Джерело: [1]

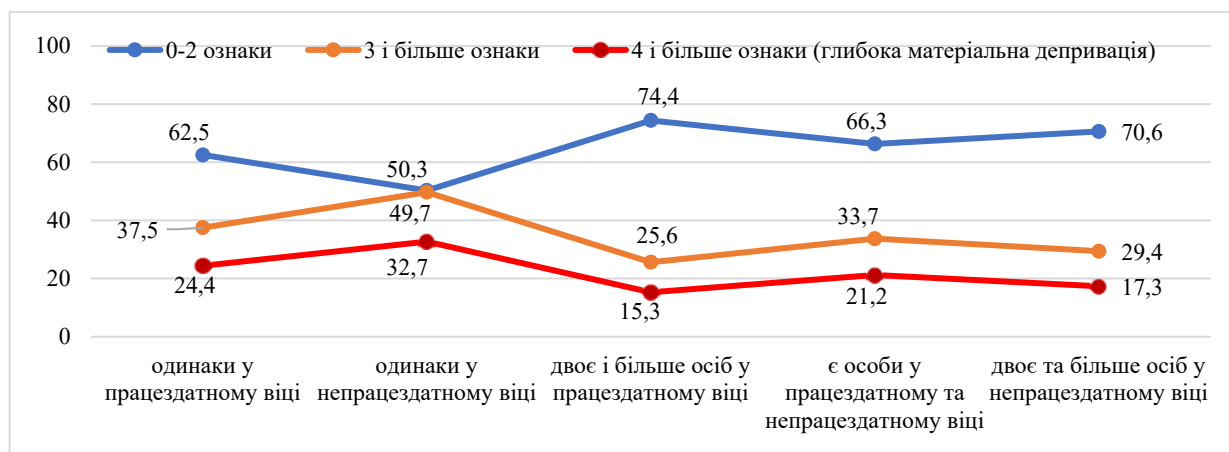

Рис. 2. Рівень матеріального відторгнення населення, визначений за європейською методологією*, 2021 рік

* Відповідно до європейської методології визначено 9 ключових ознак матеріальної депривації: 1) недостатність коштів для споживання страв з м'ясом, курятиною, рибю (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день; 2) недостатність коштів для підтримання достатньо теплої температури у житлі; 3) недостатність коштів для проведення щороку одного тижня відпустки далеко від дому, урахуваючи перебування в іншому помешканні (садовий будинок, дача та ін.) або у друзів/родичів; 4) відсутність можливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів; 5) недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати орендних, іпотечних платежів, платежів за споживчими кредитами або оплати житлово-комунальних послуг; 6) відсутність автомобіля; 7) відсутність пральної машини; 8) відсутність кольорового телевізора; 9) відсутність телефону (у т.ч. мобільного).

Джерело: [1]

територій та зони активних бойових дій. За інформацією Міністерства соціальної політики України, на початок червня майже 300 тисяч пенсіонерів на тимчасово окупованих територіях не мають змоги отримати пенсії. Для мешканців прифронтових громад і тих, що перебувають у тимчасовій окупації, Кабінет Міністрів унормував питання виплат пенсій та інших соціальних виплат через АТ «Укрпошта», але ж відділення Укрпошти не працюють на окупованих територіях. Тобто фактично через війну літні люди залишилися без засобів для існування. Для переважної більшості пенсійна виплата є єдиним джерелом доходу.

За даними загальнонаціонального опитування групи «Рейтинг», проведеного 23–24 липня 2022 року, 42% пенсіонерів відповіли, що за останні пів року їх економічне становище однозначно погіршилось, ще 30% – скоріше погіршилось, в кожного четвертого пенсіонера не змінилось, а покращення відчули лише 3% літніх людей [2] (рис. 3).

Щодо очікувань на майбутнє, то песимістично налаштовані майже 40% опитаних пенсіонерів: 16% відповіли, що в найближчі 12 місяців їх економічне становище однозначно погіршиться, ще 23% – скоріше погіршиться, очікує покращення лише кожен п'ятий пенсіонер (рис. 4).

На жаль, розмір пенсій в Україні є таким, що не дозволяє, навіть за умови ощадливості у витратах, відкладати кошти, на які можна було б прожити кілька місяців: 40% пенсіонерів отримують виплати в межах 2000 – 3000 грн, ще 20% – від 3000 до 4000 грн, 10% – від 4000 до 5000 грн. За даними того ж опитування групи «Рейтинг», 51% пенсіонерів вистачить коштів менше, ніж на місяць, якщо вони перестануть отримувати зарплату/пенсію, інші доходи, 23% – до двох місяців, 11% – до трьох місяців, і лише 8% – до півроку і більше.

Тому більшість пенсіонерів опиняться не лише за межею бідності та економічного відторгнення, а фак-

тично і виживання. За прогнозом фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, в цілому в країні до кінця року частка населення, вимушеного жити на кошти, менші від фактичного прожиткового мінімуму, навіть за найоптимістичнішого розвитку подій зросте до 57,6%. За середнім сценарієм рівень бідності становитиме 66,7%, за песимістичним – 79,3% [3]. Враховуючи, що з року в рік рівень бідності серед пенсіонерів, особливо так званих «старих», істотно перевищує середні показники по країні, можна стверджувати, що до категорії бідних та відторгнутих за економічною ознакою потрапить переважна більшість літніх людей.

Рівень власне соціального відторгнення визначається як неможливість отримати певні соціальні послуги, почуття невпевненості та дискомфорту через проблемне соціальне оточення, і, що мабуть найважливіше для літніх людей, неможливість підтримувати постійні контакти, спілкуватись з друзями, родичами, членами сім'ї. Адже в українському суспільстві традиційно люди сподіваються на всебічну підтримку від сім'ї та найближчих родичів в старості, при настанні несприятливих життєвих обставин, хворобі. Сімейні зв'язки є дуже сильними як у напрямі батьки-діти, так і діти-батьки. Розрив цих зв'язків вважається важкою втрапою, є джерелом постійного стресу та почуття відторгнення.

Можливість отримати певні соціальні послуги визначається як фінансовими можливостями домогосподарства, так і наявністю поблизу житла об'єктів соціальної сфери. Для літніх людей вкрай важливо, щоб біля житла була медична установа: фельдшерсько-акушерський пункт, амбулаторія, поліклініка, аптека, щоб населений пункт був забезпечений послугами екстреної медичної допомоги. За даними 2021 року, від позбавлень через відсутність медичних установ страждали 18% пенсіонерів-одиначків та 13,2% літніх людей, що проживали в домогосподарствах з іншими

Рис. 3. Розподіл відповідей пенсіонерів на питання «Як змінилось за останні пів року економічне становище Вашої сім'ї?»

Джерело: [2]

пенсіонерами (серед працездатних показник становив 10,7% та 12,3% відповідно). Щодо екстреної медичної допомоги, то не були забезпечені такими послугами 18,4% однаків пенсійного віку та 12,9% пенсіонерів, що проживають не самотньо (табл. 1).

В умовах війни неможливість отримати вчасно медичну допомогу для літніх людей може означати не лише погіршення здоров'я, зростання почуття соціального відчуження, а й коштувати життя. Загострення через постійний стрес хронічних вікових хвороб та поява нових на фоні обмеженості доступу до своєчасних медичних послуг неминуче призведе до погіршення стану здоров'я пенсіонерів, зростання показників смертності як від основних хвороб, так і через потрапляння під обстріли. Безумовно, найбільше страждають пенсіонери, що перебувають в окупації та безпосередньо в зоні активних бойових дій, проте і інша територія України постійно обстрілюється, тому літні люди не відчують себе в безпеці, і також потрапляють під обстріли та гинуть.

На початку повномасштабного вторгнення від неможливості придбати необхідні ліки страждали пенсіонери фактично по всій території України, навіть у великих містах в аптеках вишикувались довгі черги, а препарати не доставлялись. Нині ситуація стабілізувалась, проте на прифронтових, фронтових та окупованих територіях пенсіонери не мають можливості регулярно та в повному обсязі купувати ліки, як через відсутність коштів внаслідок невиплати пенсій на окупованих територіях, так і через неможливість їх туди доставляти. Те ж саме стосується медичного приладдя, можливості пройти обстеження за потреби, отримати консультацію лікаря чи лікування в стаціонарі. Для літніх людей саме медичні послуги є найбільш критичними.

Також важливим для пенсіонерів є наявність в межах пішохідної доступності об'єктів роздрібною торгівлі, закладів, що надають побутові послуги, особливо з ремонту одягу, взуття, побутової техніки. Як було

Рис. 4. Розподіл відповідей пенсіонерів на питання «На Вашу думку, як зміниться економічне становище в найближчі 12 місяців?»

зазначено вище, частина пенсіонерів потерпає через неможливість придбати за необхідності новий одяг, взуття, побутову техніку, тому вимушена користуватись тим, що є в наявності. За даними 2021 року, 12,5% пенсіонерів-одинаків зазначили, що вони потерпають від відсутності поблизу житла об'єктів роздрібною торгівлі; серед членів пенсіонерських домогосподарств з двох та більше осіб таких було 8,1%. Зрозуміло, що це сільські мешканці, де торгівельні точки не працюють через нерентабельність, в кращому випадку один раз або двічі на тиждень приїздить машина, яка привозить необхідні продукти та інші товари. Від неможливості отримати побутові послуги з ремонту та інші страждали 20% пенсіонерів-одинаків та 17,2% членів пенсіонерських сімей з двох та більше осіб.

Через війну доступність таких послуг для населення прифронтових, фронтових та окупованих територій істотно погіршиться, що призведе до загострення відчуття соціального відчуження серед літніх людей.

Критичним моментом для пенсіонерів стало пошкодження чи втрата житла внаслідок війни. В цілому в довоєнний період пенсіонерські домогосподарства були забезпечені власним житлом. Проблема полягала лише в недостатньому рівні його обладнання зручностями (в сільській місцевості) та перенаселеності житла в домогосподарствах з подвійним демо економічним навантаженням в містах. Так, наприклад, на відсутність житла в нормальному стані в 2021 році вказали 12% однаків та лише 7% пенсіонерів з сімей з двох та більше осіб; про наявність недостатньої житлової площі (менше 5 м² на особу повідомили лише 1% та 0,4% відповідно. Тобто літні люди загалом не відчували високого ступеню позбавлення через відсутність належного житла, чи недостатню житлову площу, а тому мали змогу при бажанні запрошувати до себе родичів, друзів, ходити до них у гості, тобто не відчувати себе соціально відчуженими через брак спілкування.

За попередніми підрахунками Міністерства розвитку громад та територій, станом на 1 червня в Україні

Таблиця 1

Рівень поширення ознак власне соціального відторгнення серед окремих типів домогосподарств, %

Ознаки соціального відторгнення	Усі особи, які проживають в домогосподарствах без дітей				
	з однієї особи		з двох і більше осіб		
	у працездатному віці	у непрацездатному віці	всі у працездатному віці	у працездатному та у непрацездатному віці	всі у непрацездатному віці
Відсутність поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, лікарської амбулаторії, поліклініки тощо), аптеки	10,7	17,9	12,3	15,4	13,2
незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги	12,0	18,4	13,7	14,5	12,9
відсутність поблизу житла об'єктів роздрібною торгівлі	6,3	12,5	6,4	9,6	8,1
відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги (перукарень, пралень, хімчистки, ремонту одягу, взуття та побутової техніки тощо)	17,1	20,1	20,9	22,3	17,2
відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо)	10,2	12,6	8,6	11,4	9,7
відсутність житла у нормальному стані (протікає дах, вологі стіни/фундамент або гнилі віконні рами чи підлога)	11,4	11,9	7,5	11,8	7,0
наявність житлової площі, що не перевищує 5 м ² на особу	2,6	1,0	2,7	1,2	0,4
шум від сусідів чи шум з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо)	5,9	6,4	7,5	5,9	6,5
забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо)	8,6	11,5	12,0	10,2	12,8
злочини, насилля, акти вандалізму у районі	14,3	17,4	4,7	6,9	5,9

Джерело: [1]

зруйновано або пошкоджено 116 тис. житлових будинків загальною площею 14 млн м², у яких мешкали близько 3,5 млн осіб. З них багатоповерхових будинків – 12,3 тис. (12 млн м²), індивідуальних садиб – 104,1 тис. Незначних пошкоджень – до 25% – зазнали 3,8 тис. багатоквартирних та 24,4 тис. індивідуальних будинків. Відбудови з «нуля» потребують 30 тис. багатоквартирних та 27,3 тис. індивідуальних будинків. Капітального ремонту або реконструкції – 58,5 тис. багатоквартирних будинків та 52,6 тис. індивідуальних садиб. За попередніми підрахунками, загальні збитки, заподіяні житловому фонду, перевищують 100 млрд гривень [4]. Однак ця сума ще не остаточна, оскільки не на всі території є доступ, а бойові дії тривають. Яка частина з цього житла належить пенсіонерам, на сьогодні сказати неможливо, проте для літніх людей втрата житла є чи не найбільшим стресом, саме через небажання залишати напризволяще житло вони відмовляються від евакуації та залишаються в зоні проведення бойових дій та на окупованих територіях, наражаючи себе на небезпеку.

Навіть за умови надання державою житла чи оплати оренди помешкання літнім людям вкрай важко адаптуватися на новому місці, вони почуваються соціально ізольованими, особливо у містах. Стрес через втрату житла та звичного оточення: сусідів, друзів змушує їх повертатись до власних домівок, навіть якщо там небезпечно для життя.

Внаслідок війни різко зростає рівень відчуження через несприятливе соціальне оточення. Так, якщо через

шум від сусідів чи шум з вулиці в довоєнний період потерпало не більше 8% населення, забруднення, смог, інші екологічні проблеми до 13% населення, злочини, насилля, акти вандалізму у районі – 17,4% пенсіонерів-одинаків та 6% членів пенсіонерських домогосподарств, то зараз навіть важко спрогнозувати, якими будуть ці цифри. На територіях, де відбувались бойові дії чи зараз ідуть бої, рівень соціального відчуження через несприятливе соціальне оточення наближається або дорівнює 100%: населення потерпало та потерпатиме до закінчення війни від злочинів, насилля, вандалізму, екологічних проблем (від забруднення води і ґрунтів хімічними речовинами, частинами боєприпасів та боєприпасами, що не розірвались в момент падіння, а отже, представлятимуть загрозу для життя людей багато років), через шум з вулиці, сирени повітряної тривоги.

Рівень культурного відторгнення літніх людей в Україні є доволі високим: за даними 2021 року, не могли собі дозволити регулярно відпочивати чи розважатися поза домом, витрачаючи на це певні кошти, 81,4% пенсіонерів-одинаків та 72,5% осіб з домогосподарств з двох та більше осіб у непрацездатному віці, позбавленими можливості зустрічатися з друзями чи родичами, щоб разом провести час, хоча б один раз на місяць – 58,2% та 42,8% відповідно, витрачати на себе хоча б невелику суму грошей щотижня – 70% та 60% літніх людей, провести хоча б один тиждень відпустки поза домом не змогли 43,5% та 37,3% відповідно (табл. 2).

Слід зазначити, що такі порівняно невисокі значення останнього показника (позбавлення можливості

Таблиця 2

Рівень поширення ознак культурного відторгнення серед окремих типів домогосподарств, %

Ознаки культурного відторгнення	Тип домогосподарства		
	з однієї особи у непрацевдатному віці	з двох та більше осіб у непрацевдатному віці	усі особи у віці 16 років і старше
регулярно відпочивати чи розважатися поза домом, витрачаючи на це певні кошти	81,4	72,5	71,5
зустрічатися з друзями/родичами, щоб разом поїсти / випити, хоча б один раз на місяць	58,2	42,8	37,3
витратити невелику суму грошей на себе (для свого задоволення) кожного тижня	69,6	60,0	52,4
проводити щороку один тиждень відпустки далеко від дому, ураховуючи перебування в іншому помешканні (садовий будинок, дача та ін.) або у друзів/родичів	43,5	37,3	44,6
доступ до інтернету вдома для особистого використання протягом останніх 12 місяців	41,7	26,1	18,1

Джерело: [1]

проводити відпустку поза домом) пояснюються тим, що у переліку відповіді передбачено відпочинок на дачі, в садовому будинку. Великий відсоток міських пенсіонерів мають дачі, придбані чи отримані на безкоштовній основі ще за радянських часів, і, як правило, на літній період залишають міські квартири та переїжджають туди. Проте повноцінним відпочинком це назвати навряд чи можна. Щодо сільських мешканців, то вони позбавлені і такої можливості: якщо дачні ділянки невеликі за розміром та не потребують багато зусиль та часу для обслуговування, то ділянки сільських мешканців потребують постійного догляду.

Певною альтернативою походам в кінотеатр, на концерти та інші культурні заходи в сучасному світі є перегляд програм через мережу Інтернет. Зрозуміло, що це не може замінити похід до кінотеатру чи театру, але все ж таки дає змогу певною мірою долучатись до культурного життя. В довоєнний період і такої можливості були позбавлені 41,7% пенсіонерів-одинаків та 26% осіб, що проживали з іншими пенсіонерами.

Слід зазначити, що відвідування культурних заходів, а особливо платних, було не надто популярним і до війни, а під час бойових дій і молодь скорочує свої витрати на ці цілі. Причина полягає не тільки в економії коштів, а й в небажанні розважатись під час війни, частина суспільства взагалі засуджує проведення будь-яких культурних заходів, навіть і патріотичного спрямування, вважаючи це неприпустимим. Так, за результатами опитування, дві третини опитаних пенсіонерів вважають, що під час війни потрібно суттєво обмежувати всі розваги та покупки (в середньому по країні таких відповідей 59%), за те, щоб жити, як до війни, – 31% пенсіонерів (36% по країні). Лише 4% літніх людей не змогли визначитись з відповіддю [2].

Щодо рівня політичного відторгнення, то в Україні за законом всі громадяни мають рівні права для участі в політичному житті суспільства: особи старших віко-

вих контингентів, як і решта населення, мають можливість обиратись та бути обраними до органів влади, в територіальній громаді. Єдиним віковим обмеженням є право працювати на посаді державного службовця до 70 років. Разом з тим, в Україні немає громадських об'єднань людей похилого віку, які б забезпечували можливість виступати їм в якості організованої сили та впливати на розробку і реалізацію програм та стратегій, що безпосередньо стосуються їхніх інтересів.

На окупованих територіях війна негативно позначиться на відчуттях літніх людей стосовно політичного відторгнення, адже переважна більшість з них не підтримують окупаційний режим, не бажають брати участі у фейкових так званих «референдумах», проте страх потрапити до каральних органів чи залишитись без засобів для існування змушує їх замовчувати та відкрито не виражати свою політичну позицію.

Висновки. Повністю оцінити негативний вплив бойових дій на населення в цілому і пенсіонерів зокрема можливо буде лише після їх припинення, проте вже нині зрозуміло, що його наслідки стосуватимуться усіх без винятку сфер суспільного життя. Відбудуться і зміни в сприйнятті різних проявів соціального відчуження, в залежності від території, де проживають пенсіонери. Так, на територіях, де не було бойових дій, рівень економічного, соціального та культурного відчуження зростає, проте не суттєво, водночас політичне залишиться на тому ж рівні. На прифронтових територіях та в зоні активних бойових дій рівень економічного, соціального та культурного відчуження пенсіонерів суттєво зростає порівняно з довоєнним періодом, проте політичне, як і на відносно благополучних територіях, не зазнає істотних змін. Щодо тимчасово окупованих територій, то рівень усіх проявів соціального відчуження уже критично зріс порівняно з довоєнним періодом та продовжує погіршуватись.

Література:

1. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році. Київ : Держ. служба статистики України, 2022. 141 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf (дата звернення: 10.11.2022).
2. П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи. Київ : Соціол. група «РЕЙТИНГ», 2022. 57 с. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_job_income_1000_ua_072022_xv_press.pdf (дата звернення: 07.10.2022).

3. Прогнозна оцінка рівня бідності в Україні у 2022 році за трьома сценаріями розвитку соціально-економічних процесів внаслідок російсько-української війни. Аналітична доповідь. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України*. URL: <https://www.idss.org.ua/arhiv/Прогноз%20бідності%202022%20.pdf> (дата звернення: 13.10.2022).

4. За час війни в Україні зруйновано або пошкоджено 116 тисяч житлових будинків. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/251131-za-cas-vijni-v-ukraini-zrujnovano-abo-poskodzeno-116-tisac-zitlovih-budinkiv> (дата звернення: 18.10.2022).

5. Реут А., Клименко Ю. Оцінка змін в умовах проживання населення об'єднаних територіальних громад після реформи децентралізації (на прикладі областей Західного та Центрального регіонів). *Економіка та суспільство*. 2021. № 32. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-32-97> (дата звернення: 29.05.2022).

6. Черенько Л. М., Полякова С. В., Шишкін В. С. та ін. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання. Київ : ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, 2020. 257 с.

7. Когатько Ю., Полякова С. Якість життя пенсіонерів: поселенський аспект. *Економіка і суспільство*. 2022. № 40. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-10> (дата звернення: 22.12.2022).

8. Полякова С., Когатько Ю. Специфіка харчування літніх людей в Україні: основні характеристики та зміни внаслідок війни. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2022. № 1(91). С. 58–66. DOI: <https://doi.org/10.32782/bsnau.2022.1.8> (дата звернення: 10.11.2022).

9. Людський розвиток в Україні. Оцінка та прогноз рівня життя населення / ред. Е. Лібанова. Київ : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України, 2019. 270 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39070/1/monografia__2019.pdf (дата звернення: 10.11.2022).

References:

1. Self-esteem of households availability of individual goods and services in 2021 (2022). *State Statistics Service of Ukraine*. Available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf.

2. Fifteenth nationwide poll. Ukraine during the war. Employment and income. (2022). *Sociological Group «Rating»*. Available at: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_job_income_1000_ua_072022_khv_press.pdf.

3. Prognostic assessment of poverty level in Ukraine in 2022 for three scenarios for the development of socio-economic processes as a result of the Russian-Ukrainian war. Analytical report. (2022). *Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Available at: <https://www.idss.org.ua/arhiv/Прогноз%20бідності%202022%20.pdf>.

4. During the war in Ukraine, 116,000 residential buildings were destroyed or damaged. (2022, 17 червня). *Public. News*. Available at: <https://suspilne.media/251131-za-cas-vijni-v-ukraini-zrujnovano-abo-poskodzeno-116-tisac-zitlovih-budinkiv>.

5. Reut, A., & Klimenko, Y. (2021). Assessment of changes in the living conditions of the united territorial communities after decentralization reform (on the example of the Western and Central Regions). *Economics and society*, № 32. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-32-97/>

6. Cherenko, L., Poliakova, S., & Shyshkin, V. et al. (2020). Housing conditions: factors, current state and regulation policy. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine /

7. Kohatko, Yu., & Poliakova, S. (2022). Pensioners' quality of life: settlement aspect. *Economy and Society*, (40). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-10/>

8. Poliakova, S., & Kohatko, Yu. (2022). Specifics of nutrition of the elderly in Ukraine: main characteristics and changes as a result of the war. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*, № 1(91), P. 58–66. DOI: <https://doi.org/10.32782/bsnau.2022.1.8/>

9. Libanova, E. (Red.). (2019). Human development in Ukraine. Assessment and forecast of living standards. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Available at: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39070/1/monografia__2019.pdf/